

Энг аввало биз шуларни айтмоқчимиз: Шеър одатда образли сўзлардай иборат бўлиб, у бир-бирига тенг ҳамда вазнли гаплардан тузилади. Арабларда эса шеър кофияли, бундан шеърларда маълум ҳисобда ритм бўлиши тушунилади. Бир-бирига тенг бўлишнинг маъносига келсак, бунда ундаги ҳар бир гапнинг ритмли қисмлардан тузилганлиги тушунилади.

ШЕЪР ХАКИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА, ШЕЪРИЙ ФОРМА ХАМДА ЮНОН ШЕЪР НАВЛАРИ ХАКИДА

Энг аввало биз шуларни айтмоқчимиз: Шеър одатда образли сўзлардан иборат бўлиб, у бир-бирига тенг ҳамда вазнли гаплардан тузилади. Арабларда эса шеър кофияли, бунда шеърларда маълум ҳисобда ритм бўлиши тушунилади. Бир-бирига тенг бўлишнинг маъносига келсак, бунда ундаги ҳар бир гапнинг ритмли қисмлардан тузилганлиги тушунилади.

Одатда бунда сўзнинг аввалги ритми билан кейинги ритмининг вақтлари бир хил келиши керак.

Шеърнинг кофияли бўлиши маъносига келганда шуни айтиш керакки, ҳар бир кофиядош сўзларнинг охири бир хил ҳарф — товушлар билан тугалланиши керак. Шунинг учун мантиқшунос назари аслида шеърнинг хусусиятига қаратилиши керак эмас, бордию унга қаратиладиган тақдирда ҳам, у фақат шеърга образли айтилган сўзлар бўлгани учунгина, фақат у шу нуктаи назардангина қарамоғи мумкин ҳолос.

Аммо шеърдаги вазн нуктаи назаридан қарашга келганимизда, у ҳолда мусикашунос вазнга мусикавийлик назарияси ва гармония нуктаи назардан қарайди, арузшунос эса унинг бўлак-бўлаққа ажраладиганлиги ва ундай нарсалар дунёдаги ҳар бир халқда қандай усулда ишлатилаётганлиги нуктаи назаридан эътибор беради, кофия илми билан шугулланувчи — кофияшунос эса шеърга кофияни қандай қўйилганлиги нуктаи назаридан қарайди. Шунинг учун мантиқшунос шеърга уни образлилиги жиҳатидангина диққат қилмоғи керак. Образли қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир ҳолат қасб этади. Бу шундайки, маълум бир ишлар кишига қўринмасдан, улар ҳақида бирор фикр юритилмасидан ва уни эътироф этилмасдан туриб, улар кишига ҳуш келади, баъзиларидан эса киши ўзини тияди. Бир сўз билан айтганда, бундай нарсадан одам безовталанади, лекин бу безовталлик онгли равишда бўлмай, балки нафсоний — рухий таъсирланганлик натижасида бўлади. Бундай ҳолатда ўша айтилган сўзлар тўғрими ё нотўғрими унинг учун бунинг аҳамияти бўлмайди. Чунки асли — табиатида рост сўз ҳеч маҳал образли айтилган ва ё образли айтилмаган сўзларга ўхшамайди.

Бордию ундай сўзларга ишониладиган тақдирда ҳам унинг таъсир қучи сезилмайди.

Бунда у нарса иккнчи марта, ҳатто бошқа бир йўсинда айтилса ҳам шундай бўлади.

Қўпинча шеър ўз таъсир қучини қўрсатиб, кишини безовта қилолган тақдирда ҳам, бироқ шеър бу таъсири билан одамда ҳали ишонч ҳосил қилолмайди. Баъзида шеърда айтилганларнинг ёлгондан иборатлилиги очик-ойдин сезилиб туради. Агар муҳокот —

таклид икки нарса ўртасида бўлиб колгудай бўлса, гарчи у ёлгон бўлса ҳам нафс харакатга келади. Шунинг учун бир нарсашгаг тавсифи нафсни харакатга келтирадиган нарса хусусида бўлса, бунга ажабланиш керак ҳам эмас, чунки у тўғри бўлган бўлади, хатто шун-дай бўлиши зарур ҳам туюлади. Шуниси ҳам борки, одамлар тасдик — ишончга караганда ҳам, ўз табиати бўйича, образли фикр килишга мойилрок бўлишади.

Одамларнинг кўпчилиги мабодо тасдикни эшитиб колгудай бўлса, уни ёмонлайдилар ва хатто уни рад этадилар. Таклид килишда одамни таажжубга келтирадиган бир нарса бор, лекин бу таажжуб рост учун бўлмайди, албатта. Чунки ростнинг ўзи машхур нарса, у бамисоли ҳаммага мутлак маълумга ўхшаб кетади, унинг унчалик таровати — кизиги ҳам йўкдай туюлади.

Мажхул сидк — номаълум рост эса унчалик диккатни ўзига тортадиган ходиса ҳам эмас. Мабодо тўғри сўз сал ўзгартирилсаю, одатдагидай айтилмайдиган бўлса ва бунинг устига унга унча-мунча нарсалар кўшилган бўлса, у холда бу нарса инсон рухига хуш келади. Балки бундай сўзларни образли килиб ва рост айтиш ҳам мумкин. Эхтимол, шу билан образли гаплар оркали эътибор рост ва туйгулар томонга каратилган ҳам бўлади. Натижада, образли гап ҳам, рост ҳам маъкул бўлади. Бундай холда образли гаплар таажжубга сазовор бўлади ва ундан киши рухи лаззатланиб, енгил тортади. Нарса ёки ходиса айтилганга мувофик келгудай бўлса, уни рост деб кабул килинади. Образли гап эса, сўз кандай айтилган бўлса, ўшандай харакат килишга каратилган бўлади. Рост эса, гап нима хусусида бораётган бўлса, ўшанга каратилган бўлади, яъни у гапнинг асосидаги холатнинг рухи хакида фикр юритади.

Шеър факат одамларни таажжубга солиш учунгина айтилиши мумкин. Яна шуниси ҳам борки, шеър ижтимоий бурч максадлари учун ёзилади. Юнон шеърлари ҳам худди шу максадларни рўёбга чиқарган. Ижтимоий бурч максадлари эса уч хил жинсдаги иш-ларнинг биридан иборат: яъни машварат — маслахатлашиш, келишмовчилик ва карама-каршилиқдир. Шеърдаги хитоба — риторика шу максадларни амалга ошириш учун катнашади. Бирок шуниси ҳам борки, хитоба тасдик — тўғрини кўллайди, шеър эса образли фикрлашни ишга туширади. Эхтимол тутилган рост чекланган ва чегараланган бўлади. Уларни навларга бўлиб, ўз жойларига жойлаштириш мумкин.

Аммо образли гаплар ва таклидлар чекланмайди ҳам, уларнинг чегараси ҳам бўлмайди. Нимаики чекланган бўлса у ё машхур бўлади, ё бўлмаса у якин — таниш бўлади. Бунда машхур ҳам, таниш ҳам шеърда тахсинга сазовор бўлмайди, тахсинга факат бадиийлик ва ижодийлик сазовор бўлади, холос.

Одатда хаёл сурилиб образли килиб айтилган гаплар кўп нарсаларни бажаради, улардан бир хиллари сўзларнинг айтилган ваки ва бу вақтнинг муддати билан алокадор бўлади. Вақтнинг муддати эса вазн деганидир. Бошқалари эса сўзлар мусикаси, охангидан эшитилган товушлар билан, ундан бошқалари эса мавхум тушунчалар билан боглик, яна бошқалари эса ўша эшитилган товушлар ва тушунчалар ўртасида айланиб юради...

...Таажжубли бўлишининг боиси шуки, айтилган сўз — мулохазаларда хийла — усул ишлатилмаган бўлади, хатто фасих сўзининг ўзи ҳам ҳеч кандай сунъийлик ишлатилмай талаффуз килинса гўзал чиқади.

Ё бўлмаса ҳеч кандай сунъийлик ишлатилмаса, шу сўзнинг маъноси таажжубли холда гариб кўринади. Маънода бўлган одатдан танг қари хайратланиш ўша таклид ва образли фикр килишдан, ундан юзага келадиган таажжубланиш эса маънода кўл келган хийла — усулдан келиб чиқади. Бу эса ё жумлада мавжуд бўлган жўн — соддалик ва ё ундаги

мураккаблилик натижаси ўларок содир бўлади. Лафзда кўлланиладиган усталиклар сажъда, вазн ўхшашликларида, сўзларни нафис килиб тизишда, тарсиъ, унинг маъно-лари ўзгариш кабиларда ва «ал-Хитоба»да айтилган холатлар оркали юз беради. Бу ерда бўладиган барча хийла усуллар сўз бўлакларининг ўзаро муносабати, уларнинг бир-бирига бўлган нисбатида содир бўлади. Бу нисбат ё уларнинг шаклан бир-бирига ўхшашлиги-да, ё бир-бирига тескари — мухалиф келишлигида кўринади. Бир-бирига ўхшашлиги эса ё тўла-тўқис бўлади, ё нуксон — камчилни бўлади. Бир-бирига тескарилик ҳам худди шунга ўхшаб ё тўла-тўқис, ё бўлмаса нуксонли бўлади. Буларнинг хаммаси ё лафзларга караб, ё унда келган маънога караб бўлади. Лафз — сўзлар бўйича содир бўлса ё сўзларда бирор нарсага ишора қилишга ноқис сезилади, ё бўлмаса бу сўзлар бирор маънога далолат қилишдан маҳрум бўлади.

Чунончи, адавот — бўлак ва харфларни олсак, булар сўзларнинг бўгинлари саналади ё бўлмаса бу лафзлар жўнгина бир нарсага, ё мураккаб бир лафзга далолат қилади. Маънога караб бўладиганлари эса ё маънолари жўнлиги, ё маънолари мураккаблиги билан бўлади.

Буларни биринчи қисмдан бошлаймиз. Дастлаб шуни айтиш керакки, биринчи қисм бўйича бўладиган сийгаларда сўз бўгинларининг ё олди, ё охири ўхшаш бўлади. Тизим — муроссаъ деб аталган тартиб худди мана шундай бўлади:

Дами кетгач кесмайди қилич, Тиги бўлмас борганда қунинг.

Бу ерда адавот — частицалар уйкашиб келадилар, улар ё шаклда бир-бирига ўхшайдилар, ё бўлмаса бир-бирига карама-қарши маънода бўладилар. Масалан, араб тилидаги «мин» (дан) ва «ила» (га) бир-бирига карама-қарши маънода бўлса, «мин» (дан) ва «айн» ҳамда «нун»дан иборат «ан» (дан) бир-бирига ўхшаш шакллардаги частицалар саналади.

Аммо иккинчи қисм бўйича келадиган ва бир-бирига шакл жихатдан тўла-тўқис ўхшаш сийга — шаклларга келсак, улар байтларда такрорланадиган сўзлар бўлиб, улар, грамматик жихатдан бир-бирига мос келса ҳам, бироқ асл маъно жихатдан тескари келадиган сўзлардир, ё бўлмаса маъно жихатдан тўғри келса ҳам, грамматик жихатдан бир-бирларига мос келмайди.

Бир-бирига ноқислиги билан ўхшаш бўлган шаклларга келсак, булар ё негизи бир-бирига яқин бўлган сўзлар, ё бўлмаса ҳам маъно жихатдан, ҳам грамматик жихатдан бир-бирига яқин бўлган сўзлар бўлади. Биринчисига мисол қилиб «айн» (булок) ва «айн» (кўзлар)ни келтирсак бўлади. Иккинчисига мисол қилиб «шамл» (гурух, бирлик) билан «шимол» (томон)ни олсак бўлади, учинчи ва тўртинчига мисол қилиб «ал-форих» (хушқомат, тезювар от) билан «ал-хориф» (ўткир, мохир), «азим» (буюк) билан «алим» ёки «ас-собих» (янги, тоза) билан «ас-собих» (сузувчи) ва ёки «ас-сиход» (уйқусизлик) билан «ас-сухо» (мудраш, эътиборсизлик, кичик айик юлдузи)ни келтириш мумкин. Булар сўзларда учрайдиган ҳамоҳанглик жихатидангина бир-бирига ўхшайди. Мана шундай ўхшашликлар сўзларда маъно жихатдан ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолда улар бир-бирига мутародиф — синоним бўлган икки сўздан иборат бўлади. Уша икки сўзнинг бири бошқа сўз муносабати билан айрилган ёки бўлмаса, унга ўхшаш бўлганлиги жихатидан ай-тилган ва янгича , муносабат-ла бу сўз ундан бошқа-рок маънода истеъмоқ қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Чунончи, «кавқаб» (юлдуз) билан «нажм» (юлдуз, ўт)яи олсак, кейингисига унинг «ўсимлик» маъноси назарда тутилган бўлиши ва бу еўэ аввалгисига синоним бўлиб келиши ҳам мумкин. Ё бўлмаса ўк билан қамонни олайлик. Баъзан булар билан осмон

жисмлари — маъдан хам назарда тутилади.

Шакли бир хилу маъноси бир-бирига ўхшамаган сўзларга келсак, у холда бундай сўзлар ўзининг сўзлиги жихатидан бири иккинчисидан фарк қилмайди. Бу холда у ўша ўзи донг чиқарган маънода келган бўлади. Бу усулда ишлатилган сийга — шаклларда сўз бирикмаси ё икки сўз келса, уларнинг бири муайян бир маънога, иккинчиси унинг тескари маъносига ёки унга ўхшаш маънога тўғри келади, бу унга муносиб хам келади, хатто унга якин маънода бўлади. Бу холатда у ўз айтилмокчи бўлинган маъносидан ўзгарок маънода истеъмом қилинган бўлади. Чунончи, «Савод» (коронгулик) деганда кишлоклар тушунилади. «Баёд» (ок), «ар-Рахма», «жаханнам» ва шунга ўхшаш сўзлар хам худди шундай кўчма маънода ишлатилади.

Учинчи қисм бўйича келадиган шаклларга келсак, улар бир-бирига ўхшаш сўзлардан иборат бўлади. Бу хил сўзлар яққа холда турланадиган бўлақлардан тузилган бўлади, улардан тартибли жумлалар яратилади ва улар ўзларига ўхшаганлар билан таккослана-ди, ё бўлмаса уларнинг сўзлари содда— жўн бўлган шаклларнинг биридан тузилган бўлади ва ўзига ўхшагани билан таккосланади.

Бир-бирига ўхшамаган жумлаларга келсак, улар-да иккита мураккаб жумла ўртасидаги бўлақлар тартиби бир-биридан бошқа-бошқа йўсинда келади, бунда ё гап бўлақлари катнашади, ё бўлмаса бўлақлар бу шпда катнашмайдн.

Тўртинчи қисм бўйича келган шаклларга келсак, уларда бутунлай бир-бирига ўхшаган шаклларда келадиган байтдаги бир маъноли сўз турли шаклда такрорланиб ишлатилади. Ухшашликлари тўла бўлмаган сўзларга келсак, улар алохида ва бир-бирига карама-карши бўлган хол-да, ё бўлмаса мутаносиб бўлган холда келади. Ву худди камон билан найза — ўк хамда ота билан ўгил маънолари каби. Булар бир-бирининг нисбатидан, мутано-сибликда бир-бирига ўхшаб кетади хамда улар истеъмом қилиниш нуктаи назаридан хам бир-бирига муносиб келади, бир-биридаги мавжуд маънони юзага чиқаришда, шу билан бирга хам исмда, хам нисбийликда иштирок этади. Биринчи мисол: Малик — подшоҳ ва ақл, иккинчи мисол, камон ва найза, учинчи мисол, қуёш ва ёмғир. Шеърда буларнинг бир-бирига ўхшаш бўлганликлари сабаблари кўрсатилади, балки кўрсатилмайди хам. Бордию унинг сабабларига ишора қилинган (яъни кўрсатилган) бўлса, эҳтимол, у ўзича шундай чиқиб қолгандир ёки зарурат такозоси билан шундай бўлгандир.

Сўзлар бир-бирига зид маънода келадиган бўлса ё улар бутунлай тескари маънода, ё бўлмаса шунга ўхшаш бўлади. Бордию карама-карши маънода келиши ноқис — тўла юзага чиқмаса, у икки нарса ўртасида — унинг аксига ўхшаши ё бўлмаса шунга муносиб келадигани билан ўхшаш бўлиши керак. Ёки иккита аксига ўхшаши ва ё шу икковига муносиб бўладиганларга ўхшаши лозим. Баъзан шеърдаги зид маънолилик сабаблари айрилган, баъзида унинг сабаблари айрилмаган, яъни сўзнинг ўзида бўлади. Бешинчи қисмдагиларга келсак; улар бир-бирига ўхшаш жихатидан мураккаб маънолардан тузилган бўлади, лекин уларнинг бошқалари эса тартиб нуктаи назаридангина бир-бирларига ўхшаб кетадилар ё икковининг хам сўз бўлақлари бунда иштирок этади.

Бир-бирига тескари бўлиб келадиганларга келсак, улар тузилиш жихатидангина бир-бирига тескари келади ё бўлмаса сўз бўлақлари иштирок этгандан кейин тартибда тескари келади. Ё бўлмаса бўлақларда иштирок этмаган холда хам тескари келиши мумкин. Бу таксимотга қирганлар, худди ўша айтилгандек ё ундай, ё бундай, бўлмаса у бундай, бу ундай бўлганлар каторига қиради. Бунда худди жам ва ажратиш-да «сен,

фалончи ва биз» ибораси ишлатилганидек холат содир бўлади. Гўё сен «гимора» (ичиладиган, тотли сув) сану, лекин анови киши бўлса, «зиока» (ичиб бўлмайдиган шўр сув) дейилганидек. Бу худди яшаш учун у нарса орзу этилади-ю, лекин унинг яшинидан чўчиб туриладиган нарса нима, дейилганининг баё-нида ишлатиладиган «юражжи» ва «юттакий» сўзлари билан мақсад ифодаланган кабидир.

Киска килиб айтганда, бир канча шеър шакллари мана шулардан иборат. Юнонлар ўзларининг муайян бир истакларини шеър билан ифодалашга интилганлар. Улар ҳар бир мақсадни алохида-алохида вазн билан чегаралаганлар. Ана шундай шеър турларининг бирини трагедия деб атайдилар. Унинг гўзал ва ёқимли вазни бор, у ўзида яхшилик ва яхши одамлар билан инсоний фазилатларни камраб олган бўлиб, унда ўшалар куйланади. Бу барча тавсифларнинг устига устак бошлик бўрттирилиб мадх этилиши назарда тутилади. Бу вазнлар билан подшоҳларнинг ҳузурида ана ўшалар куйланган. Кўпинча, асарда подшоҳлари ха-лок бўлса аза тутишганда навха тортиб — ўкириб йиглашган ва марсия (элегия)ларига нагмалар кўшиб кучайтиришган.

Юнон шеърияти навларидан яна бири дифирамба деб аталади. Уни ҳам мисоли трагедиянинг ўзидек деса бўлади. Бирок унинг ўзига хос алохида хусусияти бор, у ҳам бўлса шуки, бу нав шеър муайян бир инсон ё бўлмаса муайян бир халқни макташгагина қаратилган бўлмай, балки умуман одамларни куйлайди.

Шеъриятнинг яна бошқа навларидан бири комедия деб аталади. Шеъриятнинг бу навида ёмонликлар, разилликлар ва ҳажв қилинадиганлар зикр қилинади. Баъзан эса унга нагмалар — мусика ё ашула кўшилиб, шеъриятнинг бу навида одамлар ва турли-туман ҳайвонлар қатнашиб, кабир одамларнинг хулқ-атвори зикр этилади.

Шеъриятнинг яна бир тури ямб деб аталади, унда жамиятнинг ҳар бир соҳасида машҳур бўлган воқеалар, элга таниқ бўлган масалалар зикр қилинади. Бу нав шеърлар ўзида тортишувли масалаларни ифодалайди, унда уруш, жанжал, газабланиш, гижиниш каби қайфиятлар тасвирланади.

Шеър навларидан яна бирини драма деб аталади. Бу нав ҳам худди ямбнинг ўзи, фақат шуниси борки, бу нав — жанр воситасида эл аро танилган бир шахс ёки маълум кишилар ҳақида ҳикоя қилинади.

Шеъриятнинг яна бир тури диаграма дейилади. Бу қонуншунослар томонидан ҳаётда ёмон ишлар би-лан машғул бўлган кишиларни нариги дунё тушунчаси билан кўрқитиш учун ишлатилган жанрдир.

Шеъриятнинг яна бир тури эфи деб аталади. У яққа навлардан бўлиб, бу нав ўзида олижаноб ва одатдан ташқари қизиқ ҳамда қувнок воқеаларни баён қилади.

Бошқа бир шеър навига эпик-риторик дейилади. Бу нав шеър сиёсат, қонуншунослик ва подшоҳлар ҳақидаги хабарларни баён қилишда ишлатилади.

Яна бошқа бир шеър нави сатира (сатура) деб аталади. Буни мусикорлар ўз ритмлари, қуй ҳамда бу билан боғлиқ бўлган нарсаларни бир-бирига уйкаштириш учун махсус ихтиро қилганлар. Одамларнинг айтишларича, мана шу навда ашула қуйланганда уни эшитган ҳайвонларда одатдан ташқари бўлган ҳаракатлар юз берар эмиш.

Шеър навларидан яна бирини фиюмута — поэма дейишади. Бунда яхши ва ёмон шеърлар битилади. Бу нав шеър ҳам ўзи ҳамжинс бўлганларга ўхшаб кетади.

Шеър навларидан яна бири эфифонасовус дейи-лади, буни Эмпедоклус (Эмпедокл) ихтиро қилган. Бунда табиий ва бошқа тур илмлар ҳақида фикр юритилади.

Шеър навларининг яна бирига акустика дейилади. Бу нав шеър билан музика санъати

ўргатилади. Бундан бошка жойларда унинг фойдаси тегмайди.

ШЕЪРДАГИ УМУМИЙ ГАРАЗ ТУРЛАРИ ВА ТАКЛИДЛАР ХАКИДА

Энди биз биринчи таълимдан тушуниб улгурган нарсаларимизни бу сарда ифодалаб ўтаемиз. Юнонларга хос бўлган шеър ва расмлар хақида кўп гаплар гапирилди. Юнонлар орасида бу гаплар тушунарли ва маълум бўлгани учун бу ҳақда кўп гапириб, уларни шарҳ ва ифодалаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Бизга етиб келган хабарларга караганда, юнонларда маълум санокдаги шеър навларида ўзига хос маълум гаразлари бўлган. Хар бир максаднинг ўз вазни ҳам бўлган.

Арабларда худди диёрини эслаш, севгили ёрини куйлаш, чўлу биёбонлар васфини битиш ва шунга ўхшаш кайфиятларни ифодалашда бўлган одатлари каби, юнонларда ҳам шеърларни рўёбга чиқаришда хар бир навига тегишли махсус одатлари бўлган. Шундай бўлиши маълум ва тушунарли бир ҳол.

Энди Аристотель айтган фикрни келтирамиз. Шеър хақидаги сўзлар ва унинг турлари, аникса у турларнинг хар бирида шеър ижод қилишдаги масалалар, шеърий афсона (миф)лар — ҳаммаси образ-ли қилиб айтиладиган сўзлар саналади. Ундан ташқари, хар бир жанр бўлақларини қанчалиги ва улар қандай сифатлардан иборатлиги гапирилади. Энди бу борада сенга айтсак, шеърийдаги хар бир масал ва афсона ўзидан бошка бир нарсага ташбих қилиб олинган бўлади, ё бўлмаса ўша нарсанинг ўзини қандай бўлса, ўша тарзда олмасдан, балки аксинча, уни бирмунча ўзгартирилган ҳолатда олинади.

Нарсанинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича олмасдан, уни сал ўзгартирилган тарзда олинганига истиора ё мажоз дейилади. Шеър мана шу истиора билан мажознинг тарқибидан ҳосил бўлади. Чунки таклид қилишнинг ўзи инсондаги табиий бир хусусиятдир. Таклид нарсанинг ўзи бўлмай, балки ўша нарсанинг ўхшашидир. Шунинг учун инсон табиий бирон-бир хайвонга таклид қилганида, у кўринишда худди ўша хайвонга ўхшаган ҳаракатлар қилади. Баъзи одамлар ўз юриш-туришларида бошка бирларига таклид қиладилар. Баъзи-зилари бошка бирларига таклид қилишса, ўз навбатида улар ҳам яна бошка бировларига таклид қиладилар. Мана шундай санъат — маҳоратдан нимаики содир бўладиган бўлса, таклид содир бўлади, шунингдек, одатга бўйсунган таклидлар ҳам юз беради, яна хатти-ҳаракат билан бўладиган таклидлар ҳам бўладики, булардан гап — ёзув билан бўладиган таклидлар юзага келади.

Шеър уч хил нарса билан ҳаёлга таъсир этади¹⁶³ ва таклид қилнади; уларнинг биринчиси лаҳн — гармония бўлиб, бу билан шеър қуйланади. Гармония эса, шак-шубҳасиз, инсон руҳига таъсир этади. Хар бир максаднинг ҳолатига қараб лаҳн мос келаверади. Бунда фақат унинг гализлиги ё майинлиги, ё бўлмаса, ўртамиёна бўлишлигига қаралади. Худди шу таҳлитда таклид — ташбихнинг ўзи ҳам киши руҳига таъсир этади. Шу таъсир натижасида киши руҳи ё гамли, ё газабли, ё ундан бошка бир йўсиндаги ҳолатга тушади.

Иккинчисин сўзлар таъсирида содир бўлади, фақат бунда сўзлар образли ва ташбихли

айтилган бўлиши шарт.

Учинчиси вазни билан бўладиган таклид. Чиндан ҳам бунда енгил, шу билан бирга викор билан эшитиладиган вазнлар бўлиши мумкин. Баъзан буларнинг учалови бирлашиб, ё бўлмаса вазн билан образли килиб айтилган сўзлар алохида-алохида келиши ҳам мумкин. Мана шу нарсаларнинг хаммаси бир-биридан фаркли бўлиши ҳам мумкин. Бир-бирига муносиб келган нагмалар билан ритмдан гармония тузилади, бу овоз эса кўшнай билан уд асбобларида мавжуд бўлса эхтимолдан холи эмас.

Ритми бўлмаган якка гармониялар эса, муносабат тўғри келиб чолгувчи кўшнайни чалаётганда унинг тешиклари устига бармоқларини кўймасдан чалганда чикадиган овозда учрайди. Гармониясиз ритм эса раксда учрайди. Шу сабабдан раксни киши рухига таъсир этишини мўлжаллаб, уни гармония — лахн билан бирга тузадилар.

Образли сўзлар насрнй, шу билан бирга уларнинг вазнлари хаёлга таъсир этмайднган бўлиши ҳам мумкин. Зеро бунда вазннинг ўзи сўзи бўлмаган жўн ва маъносиз бир нарсага ўхшаб қолади. Шеърда эса об-разли айтилган сўз билан вазн бирга келади. Аммо бир канча файласуфлар вазнли сўзлар туздилар, бундайлардан бири Сукрот бўлди. Бунда сўзлар ўн тўрт бўгинли шеърдан иборат бўлган элегия триамадан тузилган ё бўлмаса туркий рубоий — тетраметр вазни билан ўн олти бўгиндан тузилган ва шунга ўхшаш каби. Хақиқатни олганда, бундайлар ҳеч маҳал шеър бўлолмайди, балки шеърга ўхшаш тизма сўзлар бўлиши мумкин. Бу ҳолат худди Эмпедоклнинг табиат хақида асар ёзиб, вазнга солган йигма сўзларига ўхшаб кетади. Бунда вазндан бошка ҳеч қандай шеърий аломат йўқ. Эмпедокл билан Гомер иккаласп ўртаси-да ҳам вазндан бошка ҳеч қандай ўхшашлик бўлмаган. Эмпедоклнинг ёзганлари вазннинг мавжуд бўлишига қарамай табиий гаплардан иборат бўлиб қолган, ҳолос. Гомернинг вазнли гаплари эса, шеърий сўзлар тусини олган. Шунинг учун Эмпедокл сўзлари ҳеч қачон шеър бўлолмайди.

Шунингдек, яна шу нарса ҳам борки, қимда-қим сўзларини назмга тизмокчи бўлса, у ўз гапларини биргина вазнга солиб кўя қолмайди. Унинг гапларининг ҳар бир бўлаги бошка вазнларда келади, бу ҳам ҳали шеър бўлмайди. Шунинг учун қимда-қим шеър айтиб қуйламокчи бўлса, албатта, уни оҳангли лахн билан бажо келтиради.

Шу сабабдан ҳам юнонларнинг бир хил шеъри дифирамб деб аталган. Менимча, дифирамб юнон шеъриятининг бир тури бўлиб, унда муайян бир одам ё бўлмаса маълум бир гуруҳ макталган эмас, балки умуман яхши ва олижаноб одамлар макталган. Бу эса йигирма тўрт бўгинли тuroклардан тузилади.

Худди шунингдек, юнон қонуншуносларининг одамларни нарнги дунёдаги ёмон рухлардан кўркитиб, уларнинг юрагига ваҳима солиб туриш учун қўллайдиган шеърлари ҳам бўлган. Менимча, буни диақрамма деб аташган.

Трагедияда ҳам худди шундай йўл тутганлар. Трагедия — мадих бўлиб, унда тирик ё ўлик бирон одам хақидаги тавсиф битилган бўлади. Бунда жуда ажойиб кўшиқлар қуйланган. Улар дастлаб бир кўшиқни қуйлашга киришганлар, унга яхши фазилатлар, хулқ-атворлар билан зеб берганлар, кейин буларнинг хаммасини бир кишига нисбат берганлар. Бордию у одам ўлган бўлса, у ҳолда байтни узайтириб, байтга байт қўшганлар ё бўлмаса, нагмаларини орттирганлар, шундан бўлеа керак, бу нагма марсия ва ниёҳа эканлигини кўрсатади.

Комедияга келсак, у шеърнинг бир нави бўлиб, унда ҳажв қилинадиган нарса ва воқеаларга истехзо ва масҳара уйғунлашган бўлиб, уларнинг устидан қуладилар. Бунда ҳажв қилишдан муддао, кўзлаган мақсад инсон бўлади. У трагедияга қарама-қарши

саналади, чунки трагедия, мелодия ва назмга ўхшаш воситаларнинг барчасини ўзида бирлаштириб иш кўрса, комедия эса ўзига мелодияни сингдиролмайди, чунки истехзога куй мос тушмайди.

Хар бир таклиддан ё тахсинни кўрсатиш кўзлана-ди, ё бўлмаса кабиҳликни акс эттириш назарда тугилади. Зеро, бир нарсага ташбих килинганида ё тахсинга сазовор этилади, ё унинг кабиҳлиги кўрсатилади.

Бирок шуниси ҳам борки, юнон шеъриятида ташбих кўпинча феъл-атвор ва хол-ахволга караб кўлланади, ундан бошка мақсадни кўзламайди ҳам. Юнонлар ташбих кўллаганларида ҳеч вақт арабларга ўхшаб ишлатмаганлар.

Араблар шеърни икки мақсадни кўзлаб ёзганлар: уларнинг бири киши руҳига таъсир этиш; бу билан уларни муайян бир йўналиш ва эмоцияга чоғлаш, инфиолга шеър айтишдан, иккинчи мақсад эса, одамларни таажясубга солиш бўлган. Чунки, араблар хар бир нарсага ташбих ишлатиб, бу билан одамларни хайратга солмокчи бўлганлар. Юнонлар эса, ўз сўзлари (яъни шеър воситаи) билан одамлар феъл-атворида таъсир этишни мақсад килиб олганлар ё бўлмаса шу сўз ёрдами билан ножўя ҳаракатдан тийишмокчи бўлишган.

Бунини юнонлар гоҳ хитоба — риторика, гоҳ шеърда ифодалаш йўли билан амалга оширмокчи бўлишган;

Шу сабабдан юнонларда бўлган шеърий ўхшатиш ҳаракат ва ахволларнинг таклиди бўлган, холос. Бу нарсалар ўша хатти-ҳаракат ва унга боғлиқ бўлган ҳолатга караб бўлган. Зеро хар бир хатти-ҳаракат ё кабиҳ, ё гўзал бўлган.....Хар бир ташбих ва таклид уларча ёмонлаш ва яхшилаш, бир сўз билан айтганда, макташ ва мазаммат килишдай нақд гап эди. Юнонлар худди рассомлардай иш тутганлар. Маълумки, рассомлар подшоҳни чиройли, шайтонни эса хунук килиб чизганлар. Худди шунингдек, рассомларнинг бир қисми мисоли моний тарафдорлари газаб ва раҳмат ахволини тасвирлагандек чизишга уринганлар. Чунки монавийлар газабни хунук — кабиҳ, раҳматни гўзал шаклда чизганлар. Юнон шоирлари орасидан чиккан баъзи бирлари бу ишга берилиб, гарчи кабиҳ ё гўзал шаклда хаёл килинса ҳам, бари бир, улар фақат мутобака учунгина ташбихни ҳаракатга айлажгирмокчи бўлишган.

Кўринишича, ташбих фасллари уч хил бўлган: тахсин, такбих, мутобака. Бу уч хусусият содда куйларда ҳам, содда вазнларда ҳам, содда ритмларда ҳам бўлмай, фақат сўзлардагина бўлади, холос.

Буларнинг учинчи фасли саналган мутобака воситаси билан шоир хунукликни ҳам, гўзалликни ҳам васф этиши мумкин. Бу таклиднинг нақд ўзгинасидир. Чунончи, шоир газабли нафс шавкини шернинг сакра-шига ўхшатишмокчи бўлса, бу ҳолда мутобакани икки йўсинда кўллаши мумкин. Масалан, «золим йирткич шер сакради» ё бўлмаса «довюррак шер сакради», дейилганда, олдингисида мазаммат килиш, иккинчисида мактов тушунилади.

Мутобака бирикмадаги салгина бир ортикчалик билан ҳам яхшига, ҳам ёмонга айланиши мумкин. Бу Гомернинг типидир. Бордию унга на довюррак ва на йирткичлик сифатини кўшмай, ўзи қандай бўлган бўл-са, шундайлигича кўлланса, у ҳолда мутобака мутобакалигича қолади.

Мана шу юкорида тилга олинган уч хил таклидлар хақида ўтмишдагилар керагича айтиб ўтишган. Баъзи юнон шоирлари эса уларга фақат ўхшатишмокчи бўлишган. Гомерга ўхшаган баъзи бир шоирлар эса кўпроқ инсоннинг яхши фазилатларита таклид

килишган. Баъзи бирлари иккаловига хам, яъни инсоннинг яхши ва кабиҳ фазилатларига таклид килишган.

Кейин Аристотель ўша даврда юнонларда бўлган характерларни эслаб ўтади.

Таклиддан кузатилган мақсадни ифодалаш учун битилган фасл мана шулардан иборат. Таклидлар уч хил — ташбиҳ, истиора ва таркибдан, гаразлар хам учта — таҳсин, такбиҳ ва мутобакадан иборатдир.

ШЕЪРНИНГ ДАСТЛАБ ПАЙДО БЎЛИШ КАЙФИЯТИ ВА ШЕЪР ТУРЛАРИ ХАКИДА

Инсон кувватида шеър тугилишининг икки сабаби бўлади: уларнинг бири таклид — ташбиҳ билан лаззатланиш, иккинчиси эса ёшлиқдан бошлаб шу таклиднинг инсон фаолиятида ишлатилиб келиниши. Мана шу хислат билан инсон барча тилсиз хайвонлардан фарқ қилади. Шу билан бирга инсон таклид борасида тирик мавжудотларнинг энг қобилиятлиси саналади. Уларнинг баъзиларида ҳеч қандай таклид бўлмади, баъзиларида эса мутлак кам учрайди. Бу ё нагма билан чунончи, тўтиқуш каби ва ёки маймунга ўхшаб лаёқат ҳосил қилиш билан бўлади.

Инсонда бор бўлган таклид фойдалидир. Бу билан инсон бирор нарсага ўхшатма қилиб, маълум бир маънога ишора қилади. Уша ишоралар эса таълим ўрнини эгаллайди. Хатто агар ишораларга ибора (интерпретация) жўр бўлса, у вақтда киши онгида ёрқин ритми мазмун пайдо бўлади. Бу ҳолатнинг сабаби шундаки, руҳ бундан енгил тортади, шавққа тўлади ва таклид билан лаззатланади, демак, таклид лаззатланишга сабаб бўлади, шундай ҳолда ишора энг ўринли жойга тушган саналади. Одамлар жирканч ва ифлос хайвонларнинг суратларини кўрганда, у ҳақда ўйлаб, фикр юритиб бу манзарадан завқланадилар. Ўша суратларни кўраётган одамлар хайвонларнинг асли ўзини кузатганларида, улардан жирканишиб юз ўгирган бўлишарди. Бу ўринда завқ берадиган нарса, чизилган суратнинг ўзи, чизилганлиги хам эмас, балки уларни бошқа нарсаларга жуда мохирлик билан таклид қилинишидир.

Шу сабабдоя билим эталлаш фақат файласуфлар учунгина эмас, балки, умуман, кўпчиликка завқ бахш этади. Тўғри билим эгаллаш таклид воситасида юзага келяпти. Бу билим киши руҳида мавжуд бўлган муайян бир фаолиятнинг акси саналади. Шунинг учун хам одамлар бу чизилган расмларга қараб, тасвир хам ўша аслига ўхшаш қилиб яратилганлигини хис этишгач, кўпроқ, яна хам кўпроқ кизиқадилар. Бордию улар аслини олдинроқ кўришиб, уларни пайкашмаганида завқланиш тўла-тўқис бўлмас эди. Шундай экан, улар ўша чизилган расмлар сифати, холати ва хоказоларни кўриб, улардан олинадиган лаззат олдингисига яқинроқ бўлган тақдирда хам завқлана оладилар. Иккинчи сабаб эса, одамлар табиатидаги компо-зиция ва куйлар таълифига бўлган мухаббатдир. Сўнгра асосий гап куйларга муносиб вазнлар топиш-да қолган. Уларга эса қишлоқнинг руҳлари майл этади. Нафслар уларга мойил бўладигина эмас, ахтариб топади хам.

Мана шу икки сабаб юз бергач, шеър тугилади. У киши табиатига аста-секин сингиб, уна

бошлайди. У кўпроқ табиатан шоир бўлганларда кутилмаганда ва табиий равишда яратилади. Уларнинг ҳар бирида бўлган табиий сезги ва ўзига хос бўлган кобилиятга, ўз хулқи ва одатига кўра шеър яратиш хусусияти пайдо бўлади. Қайси шоир ифбатли ва покиза бўлса, у яхши хулқ-атвор ва шунга ўхшаш фазилатлари билан таклидга майл этади; бордию шоирлар табиати паст, тубан хусусиятли бўлса, хажвга майл этганлар, шу тарика улар ёмонликни хажв қилишга ўтганлар.

Улар бу ёмонларнинг ҳар бирини алохида-алохи-да хажв қилганларида уларни энг яхши хулқ-одоб ва мактовлар билан мадҳ этганлар, натижада улар каламида тасвирланган ўша разиллар энг қабих одамлар тоифасидан жой олганлар даражасига тушиб қолганлар. Шуниси борки, қимда-қим фиск-фужур разолатдир, деган бўлсаю, ундан нарига ўтмаса, бу ҳол одам руҳига заррача таъсир этмайди. Бу ифбат ўз олижаноблиги билан кишини безайдиган нарса, деган сўзларнинг таъсирига ўхшаб кетади. Аристотель айтган:

— Шуниси ҳам борки, Гомергача шеърятда бундай фазилатларни ўзида қамраб олган бирорта шоирни тополмаймиз. Шу билан бирга, ундан олдин бу фазилатлар борсида шунчалик кенг гапиролган шахсни ҳам эслолмаймиз. Шунингдек, унганча бундай фазилатларни битган бошқа шоирлар бўлганини инкор ҳам этолмаймиз. Шунга қарамай, Гомер биринчи ва бошловчи шоир эди.

Бунга хажвия ёзган қадим шоирларнинг шеърлари таржимасини мисол қилиб олсак бўлади:

«Фохиша ва бузгунчилик муайян бир ҳолдир», дейилганидек.

Шу қабиларга ўхшаш гаплар ямб деб машҳур бўлган шеър турида ҳам айтилган. Ямб ўзига хос бир шеърӣй вазн бўлиб, у мужодала — тортишувлар, истехзо ва заҳар (172-б.)лардан баҳс этади, лекин бунда муайян бир инсонни асосли мақсад қилиб олинмайди. Бу вазн ўн икки бўгинли туроқдан иборат. Унда шоирлар асосан дилозо ва пародиялар яратганлар.

Энди Гомерга қалайлик. Трагедияда энг аввал қойил қилиб сўз айтган киши ҳам, ўша фазилатлар ҳақида жуда кенг гапирган киши ҳам Гомер эди. У драмотраёнонда — бу ямб маъносида қеляпти — дастлаб ижод қилиб, кўрик очган эди. Бундан қузатилган асо-сий мақсад ўзига ўхшаш муайян инсон ё ўзларига ўхшаган бир қанча одамларнинг тасвири эди, ҳолос. Шунинг учун «Одиссея» трагедияга қандай нисбат берилган бўлса, комедияга ҳам шундай нисбат берилган эди. Бу ҳар иккаласининг ҳам ҳар бири бошқа ўзига ўхшаган шеър навларига қараганда умумийроқ ва қадимийроқ эканлигини кўрсатади...

Бундан сўнг Аристотель бу навларнинг тарихига кўра, бир турдан иккинчисига ўтиш жараёнига тўхтаб ўтади.

Буларнинг барчасини Аристотель навма-нав изоҳлаб, ҳатто унинг ёзган трагедия ва комедиялари бошқа навлардан ажралиб чиққунгача юзага қелди ва шу билан у асар муқамал бир тус олишга муваффақ бўлганини таъқид этади. Трагедия қадимги дифирамбдан қелиб чиқди. Комедия эса паст — тубан хажвий шеърлардан юзага қелди...

Трагедия пайдо бўлган кезларда уни эътиборсиз ташлаб қўйишмади, у баъзи ўзгаришлар билан тако-миллашаверди, унга қўшимчалар қўшилиб, унинг табиатига сингиб борди. Кейин унга ижро этиш санъати қелиб қўшилди. Сўнг эса шоирлар ижро этишни сўз билан қўшиб юбордилар. Ҳатто бир нарсанинг ўзини икки нуктаи назардан тушуна бошладилар: бири сўз нуктаи назаридан бўлса, иккинчиси ўша сўзни ижро этиш

жараёнининг шакли нуктаи назаридан эди.

Кейин ўша қадимги Асхилос (Эсхил) майдонга келди. У трагедияга куйни мослаштирди. Натижада трагедияларда куйни иясро этиш ашулачи ва раққослар зиммасига тушди. Бу киши, яъни Эсхил рақибни шеър билан дафн қилишни, яъни сахнадаги айтишув ва тортишувларни худди «ал-Хитоба»да айтилганидек расм қилган. Софокл бўлса, трагедияга кеча — тантаналарда хазил-мутойиба ва масхара тарикасида ижро этиладиган ҳар хил куйларни кўшади. Бу аввалги трагедиянависларда камдан-кам учрайдиган воқеа эди.

Кейин буларга сатира яратганлар келиб кўшилди. Сатира ҳам ямб рубоиётларидандир. Сўнг сатира хазил мутойибасиз ишлатиладиган бўлди...

Менимча, унинг рубоиёт — тетраметрлари — вазнлари қиска бўлиб, унинг ҳар бир байтида тўртта асоси бўлади. Ҳар бир мисрада нққита асос бор. Бордию рубоийларда вазн тўрт марта орттирилади, деган гап учраб қолса, бу таржима бўлган гапга унчалик эътибор берманглар, тўғри таржимада, аксинча, бунга ҳеч қандай) зидлик бўлмайди. Бу нақл ўша рубоиётларнинг қадимийлигини ва сотурико деб аталган рақс ўшанга нисбат берилганини кўрсатади. Шеърларнинг қадимийси энг қиска ва энг кам учрайдиган бўлади. Шеър қачон энг енгил бўлса, у рақсда иш беради. Аристотель айтган: — Шеърнинг бу навини сатира деб аталганининг сабаби шуки, сотурико деб аталган рақсга бу вазнда айтиладиган шеър тасодифан мос келиб қолган... Шу билан у куйга солинган. Байт бўлақларининг ҳар бир бўлаги маълум оҳангга мос вазн билан чегараланган...

Комедия нимаки ёмон деб тан олинса, уни қоралайвермайди балки бузукликка олиб борадиган ёмонлик турларини қоралайди. Бундан қузатилган мақсад ундай ҳолатни истехзо қилиш ва менсимасликдир. Қо-медия ана шу истехзо турига қиради... Сен буни масхара қилиб қуладиган одам юзида юз берган ўғаришларда кўришинг мумкин. Шунда, у куйидаги уч турли истехзоларнинг тўпланишидан шаклу шамойилини ўзгартиради: биринчиси, қабоҳат бўлиб, унинг қандайлигини кўрсатиш учун ижро этаётган одам ўзининг табиий юз кўринишлари-ни бемаъни тусга солиб ўзгартиради, иккинчиси, на-қад — бебаҳт бўлиб, бу билан одамлар орасида шалвираб ва лоқайдлигини билдирмай, бу хусусиятларини яшириб юрган шахслар башарасидан пардаларни очиб ташлаш ва уларнинг ўясарликларини фога этиш мақсад қилиб кўйилади. Шунинг учун нақадни ижро этувчи санъаткордан юзида истехзо юзага келтириш аломатларини бажаролиш такозо қилинади.

Учинчиси эса хилв — бўшлиқ бўлиб, у гам-қайгудан бўш ва боқибегам бўлиб, газабдагига ўхшамайди, чунки газаб қайгули ва ҳақоратланган бўлиб кўринадиган юз тусларини ўзида бирлаштирган афт-ангор саналади. Истехзони ижро этаётган кишининг юз кў-риниши ҳаётдан мамнун киши кўринишини ифодала-ши керак. У қайгусиз хурсанд ва ўз қайгусини яширган ёки азият чеккан қилиб кўрсатилади.

Энди комедияга келганимизда унинг қачон пайдо бўлгани номаълум бўлиб, ҳатто унинг тарихи ҳам ва яратилиш қайфиятлари ҳам унутилди. Усус подшоҳи комедиядан фойдаланишни тақиклаб, уни қўймас-ликка фармон берганидан сўнг яна қайта қўйишга руҳсат берилгач, қуйловчилар чинакам шеърини қонун-қоидага риоя қилишмаган, ўзлари ихтиро қилган нарсалардан фойдаланишга уринганлар... Улар тасодифан шеърни оладиларда, унга ашула ва ритм қўшадилар. Баъзи кўринишларда топган шеърларидаги қадимги вазнли сўзларни қискартирадилар. Буни ижро этиш санъатига ёрдам бўлсин деган андишада амалга оширганлар. Улар ўз даврида комедия ҳақида мавжуд бўлган

билимларни суриштиришга уринмаганлар ҳам. Ўз давридаги билимни ўрганишга киришмаганидан ке-йин, комедия борасидаги илгариги таджикотлар олдида улар қандай ахволда бўларди дейсиз?!

БАЙТЛАР □ □ МИҚДОРНИНГ ГАРАЗЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ, ХУСУСАН, ТРАГЕДИЯ ХАКИДА, ТРАГЕДИЯ БЎЛИМЛАРИ БАЁНИ

Эпос кофияли яратилади, кўпинча узун арузларда шаклланади. Юнонларда бир ўлка билан иккинчи ўлка ўртасида жанг бўлиб, бир қавм иккинчиси юртини эгаллаб олса, улар қадимги қиска вазнларда шеър айтишни ўзларига эп кўрмай, унинг ўрнига узун ва чўзик шеър айтиб жавоб қилганлар. Шу билан улар эпос ва масалларни анчагина қенгайтирганлар. Шу сабабдан улар ямб вазнини танламадилар, чунки бу вазн ундай фикрни ифодалашга уларча қискалик қилган, хатто қиска бўлганлиги учун ямб вазндан воз кечганлар.

Эпопея вазнига келсак, у ҳам ўша қиска вазн саналади, ўн олти бўгинли турокдан иборат. Буни кўп-рок трагедияга ўхшатганлар ва узунлигини яна орттирганлар. Бу ҳам шеър навларининг бир тури бўлиб, унда жуда ҳам гўзал ва қамб, беназир ва хуштаб, кўнгилочар қувнок ва нафис фикрлар зикр қилинади. Бунда диалог ва насиҳатлар ишлатилган бўлса ҳам ажаб эмас. Бу содда ва энгил вазндан иборатдир. Унинг ритми содда тузилган бўлиши керак. Шундай бўлса, у мураккаб ритмдан ҳам таъсирлироқ бўлади. Хар бир жўн ва содда вазнинг талаффузи учун ўзига хос маълум бир муддати ҳам бор. Уларнинг хар би-рининг ўзига хос мазмуни бўлгани учун, ўз навбати-да, уларнинг ўзига хос муддати ҳам бўлади.

Бу икки вазндан бошқасига келсак, баъзан бу вазндаги асар воқеасининг узунлигини бир кеча-кундузга етказиш ҳоллари ҳам учраб қолади. Шунга қарамай, эпопеянинг вазн миқдори ҳеч чегараланган эмас, шунинг учун бўлса керак, у орта-орта, ниҳоят, орттириб бўлмайдиган даражага етиб қолган. Шу сабабли вазнлар орасида ҳажм борасида номутаносиблик юзага келган.

Аристотель айтади: агар эпопеянинг вазни орттирилган бўлса, бу орттиришлар кейинги даврда пайдо бўлган. Трагедиялар эса, қадимдаёқ ўша юқорида айтиб ўтганимиздай эди...

Эпопея ва трагедиянинг баъзи бир қисмлари уларнинг хар иккаласи учун ҳам умумий, баъзилари эса фақат трагедияга хос бўлган. Шуниси ҳам борки, трагедияга яроқли хар қандай нарса ҳам эпопеяга мос тушавермаган.

Гексаметр — олтиқлар ва комедиялар хусусидаги гапни кейинга қолдирамиз. Зеро трагедия ва у орқали тақлид қилинадиган фазилатлар ҳақида гапириш ҳажв ва истехзолардан муҳимдир.

Энди трагедияга таъриф берайлик. Трагедия бу афзаллиги муқамал бўлган юқори даражали муайян бир ҳодисага тақлид қилишдир. Бу тақлид ўта муло-йим сўз ва шеър билан ифодаланган бўлиши керак. Бу сўз бўлақлари ўзининг оралиги билангина

ажралиб турмайди. У бўлакларга малака жихатидан таъсир этган бўлмай, балки хатти-харакат ва феъл-атвор жихатидан таъсир килади. Бу ўринда таклид киши руhini раҳм-шафкат ё хавфдан чўчитишга олиб борадиган ҳаракатни бажаради.

Бу таъриф трагедиянинг вазифасини аниқ тавсифлаб беради. Кўринадики, трагедияда барча кўтаринки фазилатлар вазнли, таъсирчан сўзлар билан ифода этилади. Бу одамлар руҳи майлини назокатли ва эҳтиёт-қор қилиб тарбия этади. Унинг таклидлари ҳаракатларга қаратилган бўлади... Юнонларда трагедия ҳулқ-атворларни ритм билан муқамал қилишни мақсад қилиб олган ва қуйни ниҳоясига етказиш учун нағма билан ҳамоҳанг қилинган. Шу сабабдан трагедиянинг ўша вазн навларига қараб қўшимча ритмлар ишланган. Юнонлар трагедиянинг яратиш жараёнида содир бўлган бир қанча бошқа ишларни бажариш ва ижро этиш масалалари устида ҳам ишлаб, таклидни тўла-тўқис ниҳоясига етказганлар.

Трагедия бўлакларида энг авзал образли қилиб айтилган сўз маъноларидан кўзланган мақсад асосий саналади. Кейин ўша маънога қуй ва сўз ишланади.

Мана шу қуй ва сўз йигиндиси билан таклид қилинади. Сўз — вазнли жумладир, қуй эса, шеър ёзиш учун пайдо бўладиган ва маънога боғлиқ бўлган қайфият қучидир...

Қуй қандайдир бир таъсирли ҳаракатдан дарак беради. У ўзига ҳос маъноси бўлган ҳаракатга ўхша-тилади... Худди шунингдек, қуй бўлақлари гоҳ у ҳолатга, гоҳ бу ҳолатга мос келаверади. Одамлар наздида бу қуйлар билан янги ишлар содир бўлади, улар худди ўша ҳулқ эгаси мажбуран қандай қилиб шу ҳолга тушган бўлса, булар ҳам ўшандай қўринишда қуйлайдилар, ўшандай ҳолатга тушиб ашула айтадилар. Ўша ҳаракат унда муайян тушунчани пайдо қилади. Шунинг учун фалънчи худди ўша ҳолат ўзида содир бўлган кишидай таъсирланиб қуйлайди, ё бўл-маса худди ўша ҳолга тушадиган одамдай қулади, дейишади.

Шеър айтувчи икки хил бўлади, бири ўз табиатидан келиб чиқиб қазаб ёки мулоимлик билан гапиради... Бошқа бири эса ўзидагн ишончли қўрсатади, қунончи, таҳқиқчи — чин ё бўлмаса гумон, шубҳага ишора қилувчи жумлаларни айтади. Ижро этишда булардан ўзгача қўриниш бўлмайди. Ижрочи таъбири билан ифодаланаётган эпос сўзлари шу йўсиндаги таклид билан қўрсатилади. Бунда ҳар бнр ижрочи ўзининг ҳақиқий тушунчасини чинакам ижро этаётганлардек ҳаракат қилади.

Мабодо ижрочи уни ҳазил тариқасида ижро этаётган бўлса ҳам, у буни ростдан ҳам жиддий, худди шундай эканлигини юзага чиқариши лозим... У нарсани қўрсатганда тушунарли, маъқул бўлган мазмунни ҳаётда учрайдиган оддий бир ҳабар тариқасида намойиш қилмаслиги керак, балки уни ифодалаб қўрсатаётган одам бу аҳволни жуда теран тушунган ва у воқеадан ўта ҳабардор бўлиши ва унинг оқибати нималарга олиб боришини ёркин ифодалаши керак,

...Трагедия амалга оширадиган энг улуг ишлар шундан иборатки, у ҳам бўлса трагедия факат одамларнинг ўзларига таклид қилиш учунгина эмас, балки уларнинг характерлари, ҳаракатлари ҳаёт тариқасида ва бахт-саодатларига таклид қилишдан иборатдир. Бу ўринда сўз қўпроқ ахлоққа қараганда ҳаракатлар ҳақида боради. Вордию ахлоқни гапиришганда ҳам, аслида яхши ҳаракатларни айтмоқчи бўлишган. Шунинг учун трагедия қисмларида ахлоқ эмас, балки характерларни ўз ичига қамраб олган ҳаракатлар ҳам эслатилган. Ахлоқ эса ташқаридан қўринадиган нар-саларни ўзида қамраб олган.

Чунки «ахлоқ» дейилган сўзнинг ўзида феъллар қамраб олинмайди, юнонлар ўз

трагедияларида феълларни зарурий равишда гапирганлар. Лекин ахлокни эса унда гайризарурий равишда гапирганлар. Улар трагедияларида, кўпинча, уларнинг янгиларида шундай қилганлар. Лекин улар бу орада феълларнигина зикр қилганлар. Лекин у билан ахлокни ўйламаганлар. Шуниси ҳам борки, ҳар бир киши ҳам хулкни фазилат эканлигини сезавермайди, балки у феъллар-нинг фазилатлигини тушунади. Фазилатлар ҳақида ёзган кўп муаллиф ва шоирлар ахлок ҳақида битмаганлар, балки биз айтгандай баён қилганлар. Агар эпос, характер ва алоқа-муомалалар ва бошқа нарса-ларни намойиш қилиш ё ифодалаш керак бўлса, у холда илгарилари бу нареаларни трагедияда жамлаганлар. Бордию трагедияда камрашга олдин айтганларимизнинг қурби етмаган бўлса ва орқада қолиб ниҳоят, булар муаллими аввал — Аристотель замонида бўлган ҳолатга тушган. Аристотелдан кейингилар бўл-са ҳақиқатдан ҳам трагедия билан бош котирмаганлар, трагедик асар ёзмаганлар. Валки улар ўша нарсаларнинг қандайдир бир таркиби — синтези бўлиб, ҳў ўша қомил трагедия кўринишига қелтиролмаганлар. Буларнинг ҳаммаси қадимда ёзилган трагедияларда бажо қелтирилган бўлиб, унда воқеий эпослар ва трагедия шугулланадиган бошқа қандай нарса бўлса, ҳаммаси бўлган. Улар киши руҳига жуда қучли таъсир кўрсатар эди, ҳатто унда мушибатга учраганлар сабр этган, қайғудорлар эса тасалли топган. Эпос бўлақлари икки ҳил бўлади: биринчиси иштимол — ривожланиш бўлиб, бу қарама-қаршиликлар-нинг ўзгаришидир. Бу эса бизнинг давримизда «мусобақа» — қарама-қарши қўйиш деб аталаётган нарсага яқин, лекин бу нарса юнон трагедияларида тадрижий равишда, аста-секин гўзал бўлмаган ҳолатдан гўзал ҳолатга қўчишда ишлатилади. Шунда ёмон ҳолатни ёмонлаш билан яхши ҳолатга айлантирилади. Иккинчи бўлаги қалола (маъно) бўлиб, ўз муқо-билидагини ёмонлаш ҳисобига гўзал ҳолдагини яхшилаш — мақташни ўз олдига мақсад қилиб олади. Қадимги юнон шоирлари бу ишда вазн ва қуйга зўр бўлганлар. Кейинги шоирлар эса вазн ва қуй ижод қилишда улардан ҳам қучлироқ бўлганлар. Бунда уларнинг қучлилиги эпоснинг иққала турида ҳам образли фикр юритишда, ўйлаб иш қилишда бўлган. Бунда энг биринчи ва асосий нарса эпосдир. Ундан кейин ўша эпосдаги характерлар орқали яхшилангунга ва бунга қаноат ҳосил қилингунга қадар ҳаётга яқин бўлиб тушади. Чунки тақлид қишига хурсандчилик баҳш этади. Бунга қалил шуқи, сен қандайдир бир одамни қўриб, ундан хурсанд бўлмайсан, санамга ибодат қилувчи ҳам ўзи ўрганган санамини қўриб, ундан севин-майди, гарқи у санъат ва зийнатда етук суратда иш-ланган бўлса ҳам, буларда сен худди бир нарсага ўхшатилиб, тақлид қилиниб қизилган расмга тикилиб хурсанд бўлганиндай севинмайсан. Бу борада қўплаб масал ва ҳикоялар тўқилган. Бу бўлақларнииг учинчисида раъй — фикр юритиш қелади. Чунки образли қилиб фикр юритиш характерлардан энг узоқи саналади. Чунки образ билан фикрлаш қиши руҳини маълум ҳолатда тутиб туришга, уни туширмаслигига қобил нарса. Бу эса инсон кўп ишларни қилиш учун интилганига ўхшайди. Юнонлар-да шеърый йўл билан фикр ифодалаш мақтозга сазовор бўлар экан, у холда улар ўз фикрларини шеърый тақлид билан ифодалашга қодирдирлар. Бу шеър эса мавжуд бўладиган нарсанинг энг яхшисига мос қеладиган сўздир. Ва ниҳоят, аввалгилар одамлардаги руҳий тушунчаларни образли қилиб яратилган шеърый йўл билан аниқлаганлар. Вундан кейин ҳитоба санъати — риториқа қелиб қикқан, шу билан улар одамларни ўз тушунчаларига ишонтиришга интилганлар. Шеърый тақлид ва ҳитоба — иққаласи ҳам сўз — иборага тааллуқлидир. Раъй — фикрдаги сўз билан характер, хулқдаги сўз бир-бирдан фарқ қилади. Уларнинг бири иро-дани кўзгайди, бошқаси эса бир нарсанинг мавжуд ва

мавжуд эмаслиги хакидаги фикрни кўзгайди, уни исташи ё бўлмаса, ундан четланишидан катъи назар шундай келади. Ундан кейин унда бир нарсанинг бор ё йўклигидан катъи назар сўз характер ва хулкка тааллуқли бўлмайди, балки агар оддий бир ишда бирор тушунча эсланилса, унда муаллиф бирор нарсага чакирган бўлади ё бўлмаса ундан чекинишга даъват қилган бўлади. Лекин раъй факат нарсанинг мавжуд-лиги ё мавжуд эмаслиги, ё шунга ўхшашлиги хакида бўлган тушунчасини ойдинлаштиради.

Тўртинчисига келсак, у муқобала — карама-қарши холда бўлишдир. Бунда ҳар бир мақсад ўзининг маъ-лум вазни билан ифодаланаяди. Бу вазн эса унга муносиб келади. Бу вазнга оид ўзгаришлар бўлса, унга тўғри келади...

Тўртинчидан кейин таҳлил — қуйга солиш келади. Бу ҳамма нарсанинг энг улқани ва киши руҳига жуда каттик таъсир этади...

Санъатқорлик эса шеъриятнинг энг олий даражасидир. Чунки санъатқорлик шундай нарсани, у трагедияни безашга (декорациясига) хизмат қиладиган асбобларнинг фойдасидан иборатдир. Ундан трагедия манфаат топади. Ундан кейин унга шеър қўл келади.

Чунки санъатқорлик шундайки, унинг ёрдами би-лан яхшиланадиган асбобларга унинг фойдаси тегади ва бу ўринда у бу ишга қўл келади... Шеър бўлса.

Шуни билгинки, образли фикр қилш аслида «Ал-Хитоба»дан олинган, чунки у хитобада тасдиққа хизмат қилиши ва унга бўйсунуши керак. Кейин ундаги хизмат қилиш аслида у шеър бўлгани ва айниқса трагедия бўлгани учунгина шундай, холос, йўкса ундай бўлмайди ҳам.

А. Ирисов таржимаси